

УДК 811.161.2'367'625

ФОРМИ СПІЛЬНОЇ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ЯК ВИРАЗНИКИ ІМПЕРАТИВНОСТІ

Бортун К. О.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті проаналізовано випадки вираження акту волевиявлення формами спонукання до спільної дії. З'ясовано структуру та основні різновиди таких форм, встановлено зв'язок форм спонукання до спільної дії з категорією імператива. Подано думки мовознавців щодо доцільності зарахування/незарахування таких форм до полевой структури імператива.

Ключові слова: імператив, синтетична форма, аналітична форма, ядро, спонукання.

Бортун К. А. Формы совместного действия в украинском языке как выразители императивности. В статье рассмотрены случаи выражения акта волеизъявления формами побуждения к совместному действию. Выяснены структура и основные разновидности таких форм, установлена связь форм побуждения к совместному действию с категорией императива. Представлены мнения лингвистов относительно целесообразности зачисления/незачисления таких форм к полевой структуре императива.

Ключевые слова: императив, синтетическая форма, аналитическая форма, ядро, побуждение.

Bortun K. O. Forms of joint actions in the Ukrainian language as the voice imperative. The article discusses on the statements that the act of will expressed by forms of motivation to common action. It is elucidated that the structure and the main types of such forms, the connection of forms of motivation for joint action with the category of the imperative. It also presents views of linguists on the feasibility of enrollment /non-admission of such forms in the field structure of the imperative.

Key words: imperative, synthetic form, analytic form, core, motivation.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. У сучасній лінгвістиці значну увагу приділено дослідженню різних способів мовного спонукання та їх граматичному вираженню. Однак проблема кількості граматичних форм у парадигмі імператива залишається до кінця не розв'язаною. Одним з дискусійних питань є форми спонукання до спільної дії, оскільки спільна форма, або, як її ще називають, форма 1-ї та 2-ї особи імператива, є однією з найбільш спеціалізованих форм вираження волевиявлення, спрямованого не тільки на співрозмовника, але й на мовця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відмінність в особово-числових формах імператива корелює з відмінностями в семантиці самого волевиявлення. Як з формального, так і з семантичного погляду імператив досить не однорідний. Він виражає ситуації з різним набором учасників і ознак. Наприклад, каузацію дії 2-ї і 1-ї особи називають у науковій літературі формами сумісної дії.

Семантичні та комунікаційні особливості конструкцій із формами сумісної дії було розглянуто в працях А. І. Ізотова, Р. О. Якобсона, О. В. Ісаченка, В. В. Виноградова, В. Ю. Стешевич, В. Ю. Гусєва, М. В. Перцова, А. Барентсена, В. С. Храковского, Т. М. Молошної, О. В. Бондарка, Л. О. Бірюліна, Г. А. Дуденкової та ін. Проте, незважаючи на значну кількість робіт, присвячених вивченню цієї проблеми, у сучасній лінгвістиці вона і далі залишається актуальною. Зокрема, недостатньо висвітлено

парадигматичні зв'язки форм спільної дії з наказовим способом дієслова (імперативом) як головного маркера волевиявлення, не з'ясовано функційне та семантичне навантаження форм спільної дії у структурі українського речення.

Мета статті – дослідити ознаки та структуру форм спонукання до спільної дії у висловленні, визначити їхнє функційне та семантичне навантаження, розкрити належність форм спонукання до спільної дії, до способової парадигми імператива.

Заявлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**: 1) визначити погляди мовознавців на проблему використання форм спільної дії; 2) описати основні форми спонукання до спільної дії в українському мовознавстві; 3) розглянути семантику та основні функції форм спільної дії у висловленні; 4) встановити зв'язок з ядром імператива.

Виклад основного матеріалу дослідження. З імперативом як граматичним засобом вираження спонукання в науковій літературі пов'язаний термін «гортатив». Р. О. Якобсон та А. І. Ізотов тлумачать його як синонім для «форми спільної дії». Проте поширеним є й інше значення, а саме значення «спонукального способу», що дозволяє розрізняти наказовий та спонукальний способи [10, 34–35].

В. Ю. Гусєв зазначає, що в працях дослідників, які визнають спільність значення різних осіб в імперативі (Дж. Седдок і А. Звіккі), запропоновано використовувати різні терміни для кожної з осіб дієслова. Зокрема, гортатив, який вважають різновидом імператива, пропонують називати 1 і 3 особи імператива [8, 24]. Але цей термін закономірно не став загальноновживаним у лінгвістичній літературі через свою багатозначність.

Словосполучення «спільна дія» і «спонукання до спільної дії» були введені в термінологічний обіг В. В. Виноградовим у роботі «Сучасна російська мова. Граматичне вчення про слово» [5].

Традиційно виділяють такі форми спонукання до спільної дії:

1. Аналітичні форми з часткою *давай*.

Аналітичні форми спонукання до спільної дії, у яких лексичне значення відокремлено від граматичного, мають декілька підвидів:

а) *давай(-те) + інфінітив НДВ* («*Тож, можливо, позбавляючись радянської минушини в багатьох сферах суспільного життя, варто було б і журнал викинути на смітник історії? Давайте не поспішати з відповіддю, якою б вона не була*» («Журналіст України», № 1, 2015, с. 3); «*Свати віталися й казали: «Ми тут з далека, з Данівки. Оце ми вийшли на двір, да й бачимо випав сніг, а на снігу нам князь побачив слід. Да й, каже, що це не слід птиці-куниці, а красної дівичі. Да й *давай їти* по тому сліду. Оце йшли, йшли да й до вашої хати прийшли. А щоб ви повірили, що ми не якісь погані люди чи мошенники, то візьміть від нас святий хліб*» («Країна», 1 гр. 2016 №46 (349), с. 46); «*Давайте себе поважати. Адже, погодьтеся, система, за якої кваліфікований і талановитий журналіст отримує 1250 гривень зарплати, – нонсенс. Вона помилкова. Потрібні кардинальні зміни. Тож змінюймо систему, змінюймося самі*» («Журналіст України», № 1, 2015, с. 37).

Цю форму утворено за допомогою частки *давай/давайте* й інфінітива смислового дієслова, що позначає дію. На думку А. Барентсена, саме ця форма є «основною» для позначення закликаної або запрошення адресата до участі в дії спільно з мовцем [1, 6–7].

У формах спільної дії кількість виконавців завжди більше одного, оскільки спільна дія має на увазі, що Мовець (Прескриптор) є одним з агентів поряд зі Слухачем. Серед форм спільної дії розрізняють подвійне число (якщо двоє Виконавців – Мовець і Слухач, *давай співати*) і множина (Виконавців більше двох – Мовець і кілька Слухачів, *давайте співати*). Саме в аналітичних формах найбільш чітко і формально виявлена опозиція «подвійне число – множина». На відміну від пари синтетичних форм, у якій форма на *-м(о)* може позначати як подвійне число, так і множину, у формах з *давай/давайте* простежується однозначна відповідність форми і значення [10, 95].

Форми без *давай/давайте* типу *будемо грати!*, омонімічні до форм складеного майбутнього часу, у дієслів НДВ набагато менш уживані порівняно з формами з часткою унаслідок складності кваліфікації їх як імперативних. До того ж не всі вчені погоджуються з такою кваліфікацією. Зокрема, Т. М. Молошна розглядає аналітичні форми імператива 1-ї особи множини як «вільні синтаксичні словосполучення, що виражають модальне значення спонуки». Дослідниця аргументує свій погляд тим, що в аналітичних формах з *давай/давайте* «категорійне значення імператива пересікається з відтінками власного лексичного значення дієслова «*давати*» [7, 74].

Наявність «додаткової семантики» («залишкові елементи значення «надання дозволу» не дають підстави, на думку дослідниці, визнати дієслівні слово-

сполучення з *давай/давайте* граматичними формами наказового способу. Однак якщо подібний підхід є прийнятним для форм, у яких *дай/давай* виражає спонукання 1-ї особи однини (*дай/давай відкрию*), то для форм спільної дії вона є, мабуть, занадто радикальною і не визнається більшістю мовознавців.

Треба наголосити, що значення «запит на дозвіл дії», яке виділяє Т. М. Молошна в прикладах типу «*Давайте сидіти разом*» (приклад Т. М. Молошної), є корелятом таких екстралінгвальних чинників, як ввічливість і соціальна ієрархія учасників діалогу, а не власним значенням частки *давай/давайте*, оскільки наведений вище приклад може бути розцінений і як прохання, і як наказ – залежно від соціального стану Мовця [7, 75];

б) аналітична форма *давай(-те) + будемо + інф НСВ*: «*Давайте не будемо керуватися страхом. Але давайте і не будемо заплющувати очі. Це не криза нерозуміння. Це криза двох протилежних концепцій Європи: свободи або тиранії. Тільки одна з них виживе в кінцевому рахунку*» (Виступ Президента України на Конгресі Європейської Народної Партії «Майбутнє Європи» 29 березня 2017 року <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-kongresi-yevropejskoyi-narodno-40602>);

в) аналітична форма *давай(-те) + 1-а особа множини тепер-майбутнього часу дієслів ДВ* («*Давайте подивимося, яка технологія боротьби з недобросовісними медіа, що розпалюють національну ворожнечу, подають викривлено події в Україні, загрожуючи тим самим суверенітету і територіальній цілісності*» («Журналіст України», № 1, 2015, с. 7); «*Бачимо, внизу за куцею засмагає оголена жінка. Один з наших каже: «А *давай обійдемо, кинемо камінчик, підніметься й побачимо її всю.*» Так і зробили. Жінка піднялася, закрита рушником. Це було перше розчарування» («Журналіст України», № 1, 2015, с. 35).*

В «РГ – 80» зазначається, що «функції, подібні до функції частки *давай*, у формі спільної дії може вживатися частка *дай*. Значення спонукання при цьому має відтінок надання можливості з боку того, до кого адресоване мовлення: («*Пам'ятаймо нашу історію! Не даймо приватизувати її чужинцями!*» («Журналіст України», № 4 (395), 2015, с. 40). Але випадки такого вживання трапляються нечасто і здебільшого є оказіональними [8, 622].

2. Аналітичні форми, утворені за допомогою частки *ходімо/нідем*.

У деяких випадках спостерігається десемантизація форми *ходімо* і перетворення форми імператива від дієслова *іти* в частку, яка вживається разом з *давай/давайте* для утворення аналітичних форм спільної дії [10, 117]: «*А чого це така гарна дівчинка сама? Давай візьму тобі коктейль, підніmemo настрій і підemo танцювати, – звертається до мене якійсь незнайомець, від якого відчуваю стійкий запах алкоголю. « – У мене там машина біля входу. Поїхали зі мною кататися» («Експрес», № 92 (8979) 1-8.12.2016, с. 11).*

У наведених прикладах Прескриптор не пропонує Адресатові переміститися в просторі, а використовує *нідемо/ходімо* як частку для утворення аналітичного імператива від семантичного дієслова. На це вказує неможливість перетворити *ходімо* в цих

контекстах на повноцінний предикат приєднанням сполучника *і*: «Ходімо і будемо грати» (на відміну від *Тепер підемо і будемо пити чай!*) [10, 117].

Можливим поясненням причини виникнення таких форм є те, що дієслово «піти»¹ у багатьох своїх значеннях має сему «початковості». Дієслова початкового способу дії виражають два різновиди значення: 1) наступ дії, або початковий фазис дії (*заходити*); 2) «початок і продовження дії в єдиному цілому, яке не членується на фази (досягнення результату в процесі виникнення дії): *піти, закричати*»².

Позначаючи в індикативі початок дії, форми *підемо/ходімо* проникають в поле імператива завдяки тому, що імператив також позначає дію, націлену на результат, який має розпочатися в майбутньому. Подібне поширення мовної одиниці в нових контекстах неминуче пов'язане із семантичною генералізацією і втратою найбільш конкретних елементів значення [10, 118].

3. Форма дієслова *йти* в минулому часі множини – *ходімо/пішли* як регулярного спонукання до спільної дії.

Ця форма постає як лексикалізований засіб спонукання до спільної дії. Форма *пішли*, позначаючи каузацію руху в певному напрямку, може вживатися з тепер.-майбутнім часом ДВ дієслова на позначення мети руху [10, 120]: «*Один мій друг написав мені у Facebook, що відбувається засідання якоїсь там ради ветеранів, де крастимуть великі гроші. Я сказав: «Пішли, подивимося, що там відбувається». Сказав без особливого ентузіазму. Я їй гадки не мав, як ці схеми з розкрадання грошей працюють. Товариш прийшов із того засідання з квадратними очима: «Ніколи раніше не бачив, – каже, – щоб за 20 хвилин було вкрадено 80 млн. грн!»*» (Український тиждень № 17 (493) від 26 квітня <http://tyzhden.ua/Society/191036>).

У висловлюваннях типу *ходімо/пішли + інфінітив НДВ* форми *ходімо/пішли* десемантизуються і

вже не означають переміщення у просторі, а виражають лише спонукання до спільної дії [10, 121]: «*На камеру Гелетей запитав у мене, які в нас потреби... Але розповісти, що потребує місто, яке три місяці було під окупацією, я так і не встиг. Бо їх було дуже багато... Потім нам довелося кілька місяців відбудовувати будинки, школу та дитячий садок, відновлювати всю зруйновану інфраструктуру. Кажу: «Пішли охороняти від мародерів найбільш постраждалий від обстрілів район міста, бо всі військові поїхали на аеродром...»*» («Український тиждень» <http://tyzhden.ua/Politics/189418>).

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, форми спільної діяльності розглядають як приядерний елемент поля імператива. Ці форми найбільш близькі до ядра категорії і семантично повністю відповідають ознакам імперативності. Проте вони не є прототиповими і від них не можна утворити т.зв синтетичну модель.

Обмеження парадигми імператива 2 особи і форм спільної дії відображають як парадигматичні, так і функційні співвідношення між способом і особою: значення спонукання тісно пов'язане зі зверненням до співрозмовника [8, 644]. Варто розрізнити особові форми однини та множини як словозмінні параметри імператива. Зокрема, форма 2-ї особи однини виражає спонукання до дії, зверненої до однієї особи, форма 2-ї особи множини виражає спонукання, звернене до кількох осіб, і властиві лише наказовому способу, на відміну від них – форми спільної дії, що виражають спонукання, звернене до групи осіб, що включає в себе і мовця [8, 620].

Подані у статті положення, на наш погляд, перспективні для подальшого вивчення цієї проблеми, зокрема актуальним на сьогодні постає питання вивчення форм сумісної дії в мові публіцистичних текстів ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барентсен А. О побудительных конструкциях с исполнителем 1-го лица / А. О. Барентсен // Dutch contribution to the Thirteenth International Congress of Slavists. Ljubljana: Linguistics. Amsterdam – New York, 2003. – С. 6–7.
2. Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка : Морфология / П. С. Кузнецов. – М. : КомКнига, 1953. – С. 280–285.
3. Виноградов В. В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове) [Электронный ресурс] / В. В. Виноградов / [под ред. А. Золотовой]. – 4-е изд. – М., 2001. – Режим доступа : <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=5310&0a0=17#s061>.
4. Гусев В. Ю. Типология специализированных глагольных форм императива : дис... на соиск. науч. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Валентин Юрьевич Гусев. – М., 2005. – 296 с.
5. Молошная Т. Н. Синтаксические способы выражения косвенных наклонений в современных славянских языках / Т. Н. Молошная // Этюды по типологии грамматических категорий славянских языков. – М., 1995. – С. 74–78.
6. Русская грамматика. – Т. 1 / Н. Ю. Шведова (гл. ред.). – М., 1980. – С. 622–644.
7. Словарь современного русского литературного языка / [под ред. К. А. Тимофеева, Н. М. Меделец]. – М., 1960. – Т. 10. – С. 816–826.
8. Стешевич В. Ю. Категория императивности и средства ее объективации в русском и сербском языках : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки» / Варвара Юрьевна Стешевич. – М., 2015. – 220 с.
9. Храковский В. С. Семантика и типология императива : Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин. – Л. : Наука, 1986. – 213 с.
10. Храковский В. С. Русский язык в зеркале типологии: новации в императивной парадигме / В. С. Храковский // Русский язык в научном освещении. – 2002. – № 2 (4). – С. 90–101.
11. Храковский В. С. Русский язык в зеркале типологии: новации в императивной парадигме / В. С. Храковский // Русский язык в научном освещении. – 2002. – № 2(4). – С. 99–100.

¹ Словарь современного русского литературного языка. М., 1960, т. 10 / [под ред. К. А. Тимофеева, Н. М. Меделец]. С. 816–826.

² Русская Грамматика / Н.Ю. Шведова (гл. ред.). М., 1980. Т. 1. С. 597.